

Dědictví reálného socialismu a západní demokracie

Sociologická skica

EDMUND MOKRZYCKI

Instytut filozofii i socjologii PAN, Warszawa

Inheritance of the real socialism and the western democracy

The sociological sketch

Abstract: In this study the causes of the unusual situation of Polish society are explained. The society shares theoretical interest in realizing the liberal economic reform but at the same time it is split from within by the nature of the real interests of various groups and strata. Their actual interests are rooted in the system of "socialist privileges" and lead to creating a new, post-communist utopia. The interests of all the fundamental social subjects of Polish Society - workers, intellectuals and also, surprisingly, private enterprenurs and farmers - are connected with the system of privileges. This creates a paradoxical situation: everyone is in favour of the neoliberal reforms but these reforms do not benefit anyone in particular. This will have far-reaching consequences not only for realizing the reforms but also for shaping the Polish political scene which up to now is lacking in people who articulate particular interests.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 6: 751-757)

Útěk z Východu

Politický jazyk východní Evropy se obohatil nedávno o dva pojmy - "návrat do Evropy" a "Střední Evropa". První z nich vyjadřuje nejen všeobecnou tužbu, ale v jistém smyslu také strategii politických elit. Druhý pak vyděluje z Východní Evropy "nové demokracie", tedy Polsko, Československo a Maďarsko a vytváří jakýsi zprostředkující článek mezi Východem a Západem. Objevují se ovšem také ideje jiných konfigurací tohoto regionu. Nejznámější je idea Pentagonální skupiny, která zahrnuje Československo, Maďarsko, Jugoslávii, Rakousko a Itálii. Unie Litvy, Lotyšska a Estonska je dnes již, jak se zdá, pouze otázkou času. Bělorusové prosazují ideu "Balticko-černomořského společenství", které by zahrnulo Estonsko, Litvu, Lotyšsko, Bělorusko a Ukrajinu.

To všechno jsou projevy ani ne tak hledání nových spojenců jako nové regionální identity, která má substituovat nechtěnou identitu východoevropskou. "Návrat do Evropy" je v první řadě *útekem z Východu*, tj. ze sféry sovětského impéria. Není však totožný s útekem na Západ, jak předpokládá řada západních komentátorů. Poslední události v Polsku a Československu ukazují, že v těchto, vedle Maďarska nejprozápadnějších postkomunistických zemích, se antikomunistické opoziční hnutí dělí stále hlouběji na dva směry, z nichž první v hesle "návratu do Evropy" akcentuje slovo "Evropa", zatímco druhý slovo "návrat"; první chce čerpat vzory přímo ze Západu, druhý sahá po svých historických, předkomunistických kořenech. Je to jev symptomatický, který zakládá krystalizaci dvou odlišných opcí ve východní Evropě.

V tomto textu se zabývám sociálními podmínkami realizace jedné z těchto opcí, tj. prozápadní opce, která předpokládá rychlé, jednorázové zavedení moderní

tržní ekonomiky spjaté s Evropským společenstvím a parlamentní demokracie. Budu používat hlavně polský příklad, ačkoli obecné závěry se týkají celé východní Evropy či alespoň té její části, která si říká Evropa střední.

Postkomunistická společnost

Polský reformní plán obsahuje bohatý program *ekonomických aktivit*, zejména makroekonomických a politických, jež mají v úhrnu vést k tržní ekonomice a parlamentní demokracii. Neobsahuje však žádný program *sociálních aktivit*, nebereme-li v úvahu aktivity v oblasti velmi úzce pojaté sociální politiky. Autoři plánu implicitně předpokládají, že polská společnost, kromě tradičního civilizačního zpoždění a destruktivních důsledků komunistického panování, má strukturální vlastnosti společností západních, v každém případě pak nemá žádné takové specifické strukturální vlastnosti, které by mohly zablokovat reformy. Strategickým cílem se v polském reformním plánu stalo uvolnění sociální energie dosud zablokované komunistickým distributivním státem. Očekává se, že spolu s demontáží tohoto státu budou samočinně, automaticky uvedeny do pohybu přirozené mechanismy tržní ekonomiky a demokratického politického života, zejména na lokální úrovni.

Avšak dosavadní průběh reformy tyto předpoklady nepotvrzuje. Naopak, stále výrazněji vystupují jevy, které svědčí o tom, že pětáctýřicetileté období "výstavby socialismu" změnilo polskou společnost mnohem více, než bylo možno předpokládat při pohledu na trvalý odpor společnosti proti komunistické moci. Sociologické výzkumy dávno signalizovaly symptomy *sociální anomie*, *apatie*, *sociálně naučené bezradnosti*, agresivních nárokových postojů, útěku do soukromí, úpadku autority a mnoho jiných jevů, jež se v úhrnu skládají v *syndrom homo sovieticus*. V posledních měsících se však projevy jevy, které svědčí o změnách hlubších, makrosociálních. A o nich bych se chtěl stručně zmínit.

Distributivní stát a socialistická privilegia

Socialismus se jako sociální systém jeví velmi rozmanitě v závislosti na referenčním rámci a hledisku. Z hlediska sociologického je to především určitý systém cirkulace pohybu statků, v němž centrálně řízená distribuce statků zastupuje (v praxi: koriguje) mechanismy tržní. Socialistická distribuce statků je *ex definitione* řízena *principem spravedlnosti a ekonomické racionality*, díky čemuž socialismus koriguje "nespravedlnosti" tržního mechanismu a minimalizuje ztráty vyplývající z "živelnosti" kapitalistického způsobu výroby. V praxi, jak ukazují celé dějiny reálného socialismu, však centrální distribuce statků vede k "*nedostatkové ekonomice*", k represivnímu politickému systému a patologické sociální struktuře charakterizované systémem privilegií.

O privilegiích za socialismu se napsalo mnoho, ale měly se vždycky na mysli speciálně pojaté a interpretované vybrané sociální skupiny spojené s aparátem moci. Zajisté, reálný socialismus oplýval privilegií v tomto "negativním smyslu". To však netvořilo diferencující znak tohoto systému, jímž byla naopak distribuce privilegií ve smyslu systémovém, tedy pozitivním. *Privilegium* v tomto smyslu tvoří úhrn výhod, jichž se individuu dostává centrálně řízenou ekonomikou ve srovnání s tím, čeho by se mu dostávalo na základě tržních mechanismů. Na privilegiích v tomto

smyslu byla účastna celá společnost, samozřejmě až na to, že pro rozhodující většinu se výsledná bilance zisků a ztrát vyplývajících z centrálního plánování ukázala jako dramaticky nepříznivá.

Abychom to vysvětlili, použijeme příkladu, který se může zdát v souvislosti s uvažováním o privilegiích za socialismu překvapující, totiž příkladu tzv. soukromého sektoru. Ten na jedné straně podlehl plánované brutální diskriminaci a střetával se snad na každém kroku s nepředstavitelnými byrokratickými překážkami. Na druhé straně však těžil z nenormální situace, kterou plánovaná ekonomika vytvořila. Plánovaná, administrativní omezení rozvoje soukromého podnikání chránila existující soukromé podniky před konkurencí, chronický nedostatek téměř všech statků garantoval poptávku po zboží a službách snad jakékoli kvality a jakéhokoli množství. Obrovská, systémem násobená korupce, zamotané, nepřehledné a nepřesné právo, propojení lokálního aparátu moci s lokální elitou soukromého sektoru, absence na administrativě nezávislého systému kontroly - to všechno tvořilo znamenité podmínky pro pololegální podnikavost, která poskytovala rychlé a velké příjmy. Postupně, během let, se tradiční, předsocialistický sektor malých soukromých podniků přetvořil v socialistický "soukromý sektor", tj. na západě zcela neznámý oddíl ekonomiky na pomezí státního a družstevního (kryptostátního) sektoru, dokonale adaptovaný na principy neschopné plánované ekonomiky a tvořící integrální součást distributivního státu.

Je třeba důrazně říci: chápání "*soukromého sektoru*" za *socialismu* jako funkcionálního ekvivalentu drobného podnikání na Západě je sociologicky mylné. Důsledkem tohoto omylu je to, že polskému podnikateli ze "*soukromého sektoru*" se připisují vlastnosti západního drobného byznysmena spolu s očekáváním, že se ve změněné situaci bude chovat podobně jako jeho západní "ekvivalent", a to stejně tak ve sféře ekonomické jako sociálně politické.

"Byznysmen" z období reálného socialismu je produktem specifických podmínek plánovaného hospodářství a je na tyto podmínky adaptován. Jak ukazují nejnovější statistické údaje, uhodila reforma do soukromého sektoru příliš brzy a neobvykle bolestně, což lze jen v malé míře vysvětlit ostrou antiinflační politikou. Vše nasvědčuje tomu, že moderní, na principy tržní ekonomiky skutečně adaptované podnikání bude v zemích východní Evropy muset být vytvořeno od základů.

Tento krajní příklad ukazuje, v čem je podstata věci. Blokáda tržních mechanismů není ve svých důsledcích jednostrannou činností. Centrální plánování vytváří novou sociálně ekonomickou situaci a zavádí mechanismy směny statků. Tyto mechanismy rezultují v omezení, zpoždění a degradaci, ale také favorizují a vytvářejí ve srovnání s tržní ekonomikou výjimečně výhodné podmínky činnosti. Pokus demontovat distributivní stát v Polsku tento fakt vyjevil v celé ostrosti a ukázal, že *deprive a privilegia* jsou dvě neoddělitelné stránky centrálního plánování. Je-li tomu tak, pak demontáž distributivního státu a návrat k tržním mechanismům znamená vytlačení privilegií. Toto teoreticky banální konstatování však signalizuje praktické problémy, jež jsou výjimečně složité a obtížné.

Reálné zájmy skupin a teoretický zájem

Výsledky sociologických výzkumů jsou celá léta jednoznačné: polská společnost odmítá socialismus jako ideologii, jako sociální systém i jako systém ekonomický. Vztah Poláků k socialismu je výsledkem pětácti let zkušenosti a koincidence historických okolností, v níž nejdůležitější je propojení socialismu s imperiální praxí Sovětského svazu ve společenském vědomí. Připojíme-li tradiční konzervatismus a individualismus Poláků, fascinaci Západem a únavu z nevykonné socialistické ekonomiky, pak obdržíme ideologickou situaci jako vystřiženou z krásného snu neoliberalů.

A skutečně, *neoliberalismus* je nyní nejživotnější, jestliže ne jedinou živou sociální doktrínou v Polsku, která zastihuje dokonce i sociální nauku katolické církve. Vědomých vyznavačů neoliberalismu ovšem není mnoho, je to poměrně nevelký okruh inteligence, ale ideje neoliberalismu, dokonce nejednou ve velmi radikální podobě, dopadají na velice příznivou půdu ve všech sociálních vrstvách. Důkazy pro to lze najít v sociologických výzkumech, nejlepším důkazem však byla reakce společnosti na zavedení hospodářské reformy - otevřeně neoliberální. Nezvyklá trpělivost Poláků vůči břemenům reformy, která udivila svět, by byla nepředstavitelná, kdyby předpoklady reformy neodpovídaly všeobecně vyznávaným a v kultuře zakořeněným společenským hodnotám.

Na druhé straně se nachází objektivní situace: nikoli tedy ideologie zakořeněná v kultuře a historické zkušenosti národa, ale *reálné zájmy* jednotlivých sociálních skupin. Reálné zájmy jednotlivých skupin jsou v Polsku svázány s privilegiem, jichž se těmito skupinám dostávalo v období reálného socialismu a které se staly základem jejich existence. Viděli jsme to již na příkladu soukromého sektoru. Pokusme se ještě o stručný přehled jiných skupin.

Rolníci si v Polsku udrželi soukromé vlastnictví půdy, ačkoli ji mohli využívat v neobvykle omezené míře; volný obchod s půdou byl prakticky likvidován. Státní reglementace výrobních prostředků a státní monopol nákupu zemědělské produkce přiblížily situaci rolníka k situaci dělníka ve státním průmyslu. Obecně řečeno - rolníci v Polsku byli odtrženi od trhu a včleněni do plánovaného hospodářství, čímž ztratili svou tradiční nezávislost a ekonomickou samostatnost.

Důsledkem toho bylo, že polské rolnictvo je dnes mnohem více závislé na státu než rolnictvo kterékoli západoevropské země. Každý pokus o uvolnění tohoto svazku však naráží na tvrdý odpor samotných rolníků. Po čtyřiceti letech plánovaného hospodářství se zemědělská hospodářství, zejména modernější a produktivnější, znamenitě adaptovala na situaci centrálně stanovených pevných cen, levných úvěrů, především však na ekonomiku chronického nedostatku, která sice komplikovala nákup prostředků, ale zajišťovala centrálně organizovaný odbyt všech výrobků, a to prakticky bez jakékoli závislosti na jejich množství a kvalitě.

Není proto divu, že rolníci první ostře zareagovali *proti programu reformy* a dožadovali se korektur, které směřují k zachování úplného státního paternalismu. Procesy liberální konkurence uvedené do pohybu spolu s otevřením se kapitálu a výrobkům ze Západu hrozí okamžitým zruinováním rozhodující většiny nyní existu-

jících zemědělských hospodářství. Konkrétní požadavky rolníků směřují k zdokonalení starého *superpaternalistického zemědělského systému*.

V tomtéž směru, tj. ve směru zdokonalení starého systému, nikoli tedy ve směru radikálních liberálních ekonomických reforem, jsou orientovány konkrétní požadavky *dělnického prostředí*, zejména pak osazenstva průmyslových gigantů, které byly kdysi vizitkou "socialistické industrializace" a které bez obrovských dotací nejsou s to fungovat. V tomto případě je dilema ještě dramatičtější. Radikální liberální reforma a otevření se Západu hrozí těmto podnikům rychlým bankrotem, což by v celostátním měřítku znamenalo obrovskou nezaměstnanost. Opozice proti reformě existuje ostatně také v podnicích lehkého průmyslu, které jako první pocítily důsledky ostré monetaristické politiky (prudký pokles poptávky).

Připomeňme ještě *inteligenci*, jejíž zájmy byly spjaty se systémem reálného socialismu dvojím způsobem. Za prvé, pro reálný socialismus bylo charakteristické měkké financování v kultuře, vědě, školství apod., což vedlo k zbytnění řady institucí a k poklesu požadavků kladených na jejich pracovníky. Za druhé, část umělecké a intelektuální elity využívala rozvinutého státního mecenariátu. Zánik měkkého financování a radikální redukce státní péče o vědu, umění a kulturu v situaci, kdy de facto není alternativních zdrojů financování těchto oblastí (jako jsou soukromé nadace), hrozí pauperizací a decimováním již i tak obrovsky frustrované polské inteligence, která nemůže změnit zaměstnání, protože nedisponuje ani kapitálem, ani speciální kvalifikací.

Doufám, že i tento stručný přehled umožňuje porozumět, jak rychle a proč reálné zájmy jednotlivých skupin v Polsku jsou spjaty s distributivním státem. Je přirozené, že tyto skupiny brání své zájmy a budou tedy stále silněji vystupovat proti liberální reformě. Nikoli proti reformě jako takové, proti ní jako celku, ale proti jejím jednotlivým aspektům. Tento proces začal již na jaře 1990 a projevil se stávkami dělníků a železničářů. Nyní je velice zrychlen, o čemž svědčí stávky horníků a stále napjatější situace téměř v celém státním průmyslu.

Vzrůstající *odpor proti liberální reformě* je podle mého názoru na Západě špatně interpretován. Mnoho západních specialistů, zejména sovětologů, interpreтуje projevy tohoto odporu jako svědectví sovětizace společnosti, jako fixovaný sklon ke kolektivismu a jako plně neuvědomovanou akceptaci socialistického pojetí sociální spravedlnosti. Nic na to však nepoukazuje a všechny údaje uváděné v kontextu těchto interpretací svědčí o něčem jiném: o obraně majetkového postavení jednotlivých skupin, a tedy důsledně vzato o *obraně privilegií*, které celá desetiletí utvářely životní podmínky těchto skupin. Likvidace těchto privilegií - a liberální reforma v to musí vyústit - vytváří objektivní ohrožení existence těchto skupin jako takových, ohrožuje existenci, nemluvě už vůbec o nějakém blahobytu, většiny rodin. Proto se každá sociální skupina snaží ovlivnit podobu reformy tak, aby její vlastní zájmy, tedy socialistická privilegia, byla vzata v úvahu v rámci jinak liberální reformy. Vede to k zajímavým, pseudoideologickým pokusům o racionalizaci vlastních tužeb a místy k čemuś, co by bylo možné nazvat *postsocialistickou utopií*.

Máme tedy v Polsku co do činění s velice hlubokým rozporem mezi aktuálním reálným zájmem jednotlivých skupin a tím, co lze označit jako zájem teoretic-

ký. Teoretický zájem - tak jak mu v tomto kontextu rozumíme - je tvořen hodnotami a ideologickými přesvědčeními, současně ale také vědomím negativní bilance, k níž socialismus přivedl životní podmínky individua, skupin a celé společnosti. Tento teoretický zájem mluví pro radikální reformu, mluví pro trpělivost a obětavost při její realizaci. Proti reformě ale mluví reálný, každodenně znovu a znovu pocíťovaný a stále intenzivněji uvědomovaný zájem jednotlivců a sociálních skupin. Obtížnost situace spočívá v tom, že prakticky neexistuje sociální skupina, s jejíž reálným skupinovým zájmem by koincidoval směr reformy. Odtud pak horečné hledání takové skupiny, odtud idea urychleného vytváření "*střední třídy*", která podobně jako je tomu na Západě, by byla oporou liberální ekonomické politiky. Určité možnosti v této oblasti nabízí započatá, ale velice liknavě realizovaná privatizace.

Politická scéna

V perspektivě politických věd je polská politická scéna neobyčejně komplikovaná a nejasná. Způsobují to prohlubující se *diference* v *antikomunistické opozici*, boj o moc mezi slabě vykrystalizovanými, rozmazanými politickými skupinami, existence obrovského množství politických stran, nejasné místo dědiců postkomunistických struktur apod. V sociologické perspektivě se však politická scéna jeví v podstatě velice jednoduše. Pomineme-li zanikající postkomunistické struktury, všechna větší seskupení a politická hnutí jsou odvozena z antikomunistické opozice a reprezentují to, co jsem výše popsal jako teoretický zájem ve vztahu k reformě.

Chci tím říci především to, že polská politická scéna je obsazena skupinami a hnutími, jež mají charakter par excellence ideologický. Chybí tu však současně političtí aktéři ve striktním slova smyslu, tzn. aktéři, jejichž cílem je reprezentace a obrana konkrétních reálných zájmů jednotlivých sociálních skupin. Jediným, a to ještě sporným případem tu je malá strana PSL (Polskie stronnictwo ludowe) nevelká *rolnická strana*. Tato strana artikuluje dosti agresivně některé rolnické požadavky, je však třeba vzít v úvahu dva charakteristické elementy. Prvním je spojení (dokonce genealogické) této strany s bývalým komunistickým establishmentem. Druhým je skutečnost, že svůj (ostatně dosti nejasný) zemědělský program tato strana prezentuje ani ne tak jménem rolníků, jako spíše ve jménu společnosti jako takové a odvolává se na hlubinné zájmy národa více než na sílu a význam toho voličstva, o něž se reálně uchází. Je charakteristické, že prezidentský kandidát této strany získal jenom 7,2 % hlasů, ačkoli počet osob pracujících v zemědělství se odhaduje na 40 %.

Stručně řečeno, hlavní aktéři polské politické scény jsou reprezentanty celonárodního zájmu chápaného jako "přechod od totalitarismu k demokracii". Na této rovině si vzájemně konkurují a bojují o přízeň voličstva. Tato skutečnost má svou druhou stránku - základní skupinové zájmy, reálné partikulární zájmy postrádají na národní politické scéně své mluvčí.

Mám za to, že tento obraz dovoluje lépe rozumět výsledkům prezidentských voleb v Polsku. Není zde místo na jejich analýzu. Chci proto obrátit pozornost pouze na dva aspekty této události. Především - Mazowieckého prohra a podstatně nižší než obecně očekávané zisky Walesovy v prvním kole svědčí o rostoucí nechuti

k reformě. Udivující úspěch Tyminského, "člověka odnikud", svědčí nadto o něčem jiném, totiž o tom, že téměř jedna čtvrtina aktivního voličstva se rozpomenula na svůj reálný aktuální zájem a odmítla hlasovat ideologicky. Obecně vzato výsledky voleb naznačují druhou fázi polské reformy, fázi, v níž reálné zájmy svázané s dědictvím distributivního státu významně vstoupí na politickou scénu.

Závěry

Polská cesta na Západ, tedy k tržní ekonomice a parlamentní demokracii, bude nepochybně delší a trnitější, než se obecně dnes soudí. Totéž se týká samozřejmě Československa a Maďarska. Abychom porozuměli situaci těchto zemí, této "Střední Evropě", musíme výrazně vydělit dva faktory: dědictví (heritage) kulturní a dědictví (legacy) reálného socialismu. První z nich spojuje tyto země a nabádá k optimismu a z tohoto hlediska tyto země jsou skutečně Střední Evropou. Druhý faktor rozhoduje o příslušnosti těchto zemí k Východní Evropě a představuje neobyčejně těžký problém, jehož smysl, obávám se, si teprve teď začínáme plně uvědomovat. Je třeba také výrazně říci, že aktuálně, tady a teď, nikdo neví, jak tento problém řešit.

Hledá-li se někdy vzor v minulosti, uvádí se s chutí příklad Španělska. Nebere se však v úvahu zásadní rozdíl mezi Španělskem po Frankově smrti a Východní Evropou po pádu komunismu. Socialistický experiment zasáhl samu sociální substanci a vytvořil společnost, která má do té doby nepoznané vlastnosti. Ve Španělsku stály v cestě k demokracii zafixované důsledky mnohaleté diktatury. V Polsku, odhlédneme-li od ekonomického zruinování a těžkého psychického stavu společnosti, v cestě k demokracii stojí jaksi sama společnost, její vnitřní konstrukce. V praktickém ohledu to znamená, že ve své touze po demokracii a tržní ekonomice musí polská společnost vystoupit sama proti sobě, proti svým reálným, hluboce zakořeněným zájmům. A to je situace vpravdě bezprecedentní.

Přeložil Miloslav Petrusek